

rechtvaardigd wordt beschreven. Overbodig te vermelden dat de auteur nalaat er op te wijzen dat in *DNK* 12 (1982) een nogal fundamenteel bedoelde beoordeling van Brouwers dissertatie te vinden is.

Trouwens: in het algemeen zijn artikelen – waarin toch de fijnere nuance gezocht wordt – niet van K's gading. Zo komen bij Bismarck noch het artikel van Smitskamp, noch dat van mij ter sprake, hoewel beide bijdragen de auteur tot nuanceringen en preciseringen van zijn vertoog hadden kunnen brengen. Nee dus: onbekommerd springt hij tussen 1866/67 en 1870/71 heen en weer, hoewel de omstandigheden toch totaal verschillend waren en alle aanleiding gaven, een van de voornaamste doelstellingen van het boek door te voeren, te laten zien dat Groen zijn vaste beginselen naar gelang van de situatie wist te nuanceren in de toepassing.

Niet alleen antipoden gaan in dit werk onder het juk door van Groens onaan-tastbare gelijk, ook vrienden moeten eraan geloven. Voordat Van der Bruggen werd afgeschreven, was – maar dat wordt pas later aan de orde gesteld – Da Costa met zijn afwijzing van het beroemde *Adres* der zeven Haagse heren van Groens lijn afgeweken. In plaats van als historicus beider betrekkelijk gelijk alsmede de onvermijdelijkheid van de botsing te doorlichten, stort de schrijver nóg de fiolen van zijn toorn over het hoofd van de Réveilman-van-het-eerste-uur uit. Onbegrip is Da Costa's deel; wat diens 'medische weg' in het licht van zijn eschatologie betekende, blijft de schr. (en dus ons) verborgen. Trouwens, eschatologie is niet de sterkste kant van de auteur. Hoeveel daarvan in het Réveil-gemoed van een Groen leefde – m.i. meer dan gereformeerden door-gaans waarnemen – had ik graag uitgezocht gezien. Maar zelfs een citaat als 'de ontzachelijkheid der tijden, die wij tegemoet gaan', nota bene door Groen zelf onderstreept (p. 133), laat hij achteloos door zijn vingers glippen.

Op deze wijze wordt het lezen van dit boek tot vermoeienis. Dit culmineert in het hoofdstuk over de 'Verklaring van 1848'. Groen is dan vrijwel tot het standpunt van Isaac da Costa overgegaan. Maar nu zijn anderen het weer niet met hem eens, en weer worden zij met onbegrip bejegend. Het houdt niet op. Terwijl geschiedbeoefening, hoe dan ook, tot begrip moet voeren – 'k zou bijna zeggen: als een menselijk-doffe afspiegeling van de rechtvaardiging van de goddelozen – voert hier een primitief soort leer-stelligheid de boventoon die elk begripen barricadeert.

Maar wat eis ik van dit boek? Wat vraag ik van een werk met een zo onmogelijke titel? Wat is dat: 'een belijder *van* de Kerk en *van* de Staat'? Een christen belijdt toch aangaande beide dat zij ieder op eigen wijze op God betrokken zijn, maar hij belijdt toch niet 'de Kerk' voor de mensen, laat staan 'de Staat'?